

ELLE-MARI TALIVEE / JASON FINCH**Uue linna sünd Eduard Vilde romaanis „Kui Anija mehed Tallinnas käisid”**

Eduard Vilde ajaloolised romaanid „Mahtra sõda” (1902), „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” (1903) ja „Prohvet Maltsvet” (1908), mida ühendab talupojarahutuste temaatika, olid teedrajavad, jäädes seejuures erandlikuks: Friedebert Tuglase sõnul mõisteti nendega senine ajalooline romaan lõplikult surma.¹ Keskmise kolmest, romaan episoodiga Anija meeste õnnetust Tallinnas-käigust, mis keskendub XIX sajandi keskpaiga Tallinna kujutamisele, ilmus 1903. aasta jaanuarist märtsini Tallinna ajalehes „Teataja” ning samal aastal raamatuna. Autori määratluses kõlas linnaromaani põhiküsimus „Kogutud teoste” eessõnas (1929) nii: „Millist osa etendas tol ajal talupoegsusest põlvnev eesti ollus linnakodanluses, vähemasti käsitöölisena sakslastest koosnevates sumptides? Kuidas elati üldse tol ajal linnas, eriti Tallinnas?”² Kas teost võib käsitleda kui eesti esimest kaasaegset linnaromaani üldse — ja miks, kui selle tegevus kujutab linnastumisprotsessi niivõrd varast aega? Kas modernne ja eestilik kirjanduslik linn algaski Vildega?

Linna raamatusse põimides on Vilde seadnud moderniseerumise tähenduselt erilisse konteksti. Üldiselt on linnastumismurrangut seostatud maailmalinnadega (Walter Benjamin, Lewis Mumford, hiljem Marshall Berman, Judith Walkowitz, Franco Moretti); ent ka moodsaim suurlinn ei paku paradigmat või malli, milles saaksid välja areneda teised linlikud keskkonnad. Vilde loodud kirjanduslik Tallinn pakub võimalust mõelda uut moodi.

Romaan „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” kujutab linna kui Vene impeeriumi ja Euroopa ääremaad; Tallinna kirjeldusse kuuluvad omakorda linna enda geograafilised ja kujuteldavad perifeeriad. Juri Lotmani käsitus semiosfäärist kui ühtsest mehhanismist või organismist³ pöörab erilist tähelepanu just piiridele ja piirialadele kui pidevalt arenevatele struktuuritasanditele ja alamsfääridele, suhetele tuuma ja perifeeria vahel. Lotman leiab, et piirialal toimuvad semiootilised protsessid kiiremini. Ta vastandab XIX sajandi kultuuris linnakeskuse kui valitseva sotsiaalse struktuuri kehastuse ja äärevööndi „hukatusliku” ürgjõu, nimetades ääremaad kakskeelseks: see on nii linnakorra osa kui ka selle oponent. Kiirendatud semiootiliste protsesside alana areneb linlik ääremaa niisiis rutem kui kese, kuna on vähem organiseeritud ja paindlikum ning pidevas kontaktis teiste semiosfääridega. Tuuma ja perifeeria suhetes on eriti olulised keelelised ja tunnetuslikud piiripunktid, kontaktid, mis toimivad tõlkeplokkidena, nagu geograafiliste paikade füüsilised piirialad, „ruumilised sõna elementaarses mõttes”.⁴ Ääremaal sündinud uued tähenduslikud struktuurid ja uuendus-

1 *F. T u g l a s, Eduard Vilde. Tema 80-nda sünnipäeva puhul. „Looming” 1945, nr. 3, lk. 282. Livia Viitol osutas Vilde 150. sünniaastapäeva konverentsil õigusega, et kirjaniku ajalooliste romaanide ringi tuleks arvata ka „Raudsed käed” (1898).*

2 *É. V i l d e, Artikleid ja kirju. Teosed. Tallinn, 1957, lk. 272.*

3 *J. L o t m a n, Semiosfäärist. Tallinn, 1999, lk. 11—12.*

4 *J. L o t m a n, Semiosfäärist, lk. 15—17.*

likud mõtted võivad toimida katalüsaatoritena, mis muudavad tuuma või saavad selle asemel uueks keskuseks. Semiosfääri piiril on võime muutusi esile kutsuda. Piiri ületamine on sündmus: peategelane satub seiklema temale seni võõraste ruumi. Romanis „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” ületatakse nii keelelisi kui ka topograafilisi piire. Sellisena on romaan ühtlasi võrreldav kirjandusega, mida on loonud meist ajas ja ruumis kaugel asuvad erinevad rahvusgrupid, näiteks hispaania-inglise piiriladel Mehiko ja Ameerika Ühendriikide vahel.⁵

Tasub meelde tuletada ka Vilde romaani süžeed. Peategelane, Anija valda kolinud talupoja Konna Jaagu kasupoeg Mait Luts on sündinud Jaagu endise leivaisa, Läänemaa paruni von Riesenstali suhtest teenija Liisuga. Jaak, endine kuuepäeva-koha teomees, saab lapseootel Liisu naimise eest peremeheks ja kolib Harjumaale. Lugu ei jää uues elukohas saladuseks, külarahvas narrib last „paruni pojaks”. Mait läheb noore poisina pärisisalt toetust nõudma, näitab talle oma puutööoskusi ja saab loa asuda maalt linna. Edasipüüdlik noormees saab Tallinna all-linnas meister Witelbachi juures kõigepealt õpipoisiks ja seejärel selliks, saksastub ja võiks seejärel naida ka meistri tütre. Siis armub ta maarahva hulgast pärit Leena Pajusse, kes on Tallinna pakku tulnud Läänemaa mõisast: teda kiusab omakorda Maidu poolvend, noor parun. Mait katkestab salakihluse meistritütrega. Ent enne, kui ta Leenale oma tunnetest rääkida jõuab, laseb neiu end Toompeal teenides parunil siiski võrgutada ja jääb lapseootele. Mait naib Leena asjaolusid teadmata; tõe selgumine purustab tema eluõnne. Püüdes poolvenda tappa, saab ta haavata ning sureb veremürgitusse.

Tallinn XIX sajandil: kiirete muutuste algus

Eestimaa kubermangu pealinn Tallinn võis XIX sajandi keskel meenutada muuseumi, tükikest kivistunud keskaega tööstusrevolutsiooni ja koloniaalimpeeriumide maailmas,⁶ seostumata elust pulbitsevate suurlinnade Peterburi, Londoni, Berliiniga. Selline on *fin-de-siècle*'i kirjaniku Georges Rodenbachi Brugge romaanis „Bruges-la-Morte” (1892) või Thomas Manni Lübeckist inspireeritud nimetu linn romaanis „Buddenbrookid” (1901). Ent Vilde kujutatud Tallinn ei tardu oma aega nagu Rodenbachi või Manni linnad. Selle dünaamilistest perifeeriast võib Lotmani semiosfääri piiride tõlgenduses aimata pigem linnastumismurrangu pinget, siit õhkub Revalist Tallinnaks saamist, isegi sündi võimaliku rahvuspealinnana.

Sajandi keskpaigast peale hakkas Tallinn kiiresti muutuma. Pärast Krimmi sõda 1857 kaotas ta tähtsuse kaitserajatisena, kindlustused muudeti rohealadeks, Vilde sõnul vahetas linn „oma kitsa mundrikuue laia koduse kuue vastu”.⁷ Linnamüür ja selle tornid lammutati osalt, väravaid avardati ja nende arvu suurendati, vallikraavidest said tiigid. 1871. aastal

5 Näit.: G. E. Anzaldúa, *Borderlands: The New Mestiza = La Frontera*. San Francisco, 1987.

6 O. E. E. J. von Ungern-Sternberg, *Erinnerungen eines alten Estländers*. Berlin, 1902, lk. 58.

7 E. Vilde, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*. Tallinn, 1955, lk. 99.

ületas eestlastest linnaelanike arv esimest korda sakslaste oma ja saavutas ühtlasi Tallinna rahvastikus absoluutse enamuse (51,8%)⁸. Raudtee ehitamine elavdas tööstust ning suurendas impordisadama rolli.⁹ 1877. aastal said eestlased koos venelastega linnavalitsuses koha, kuna siis arvati eeslinnad üheks administratiivüksuseks linna koosseisus ja seega oli piisavalt eestlastest majaomanikke, kellel oli õigus valimistel osaleda.¹⁰ Linlase ja matsi vastuolu see muidugi niipea ei kaotanud: Vilde on meenutanud oma kooliaega: „Keegi meist ei tahtnud „Knot” olla.”¹¹ Administratiivselt ühendati Toompea 1889. aastal lõplikult all-linnaga.¹²

Toonane Tallinn ja Vilde romaani linn on mõlemad kollaažilaadsed. Vilde teos on mosaiikromaan,¹³ kus nii viitamisega kui ka viitamata on kasutatud mitmesuguseid ajaloolisi alusmaterjale ning kohati peaaegu sõna-sõnalt näiteks linna kirjeldavaid baltisaksa literaatide memuaare.¹⁴ Vilde oli esimene eesti kirjanik, kes tõi ilukirjanduslikku teosesse kunstiliselt uudse võttena dokumentaalse ainese.¹⁵ Tulemuseks on omalaadne peegeleffekt: Revali tõlkimine Tallinnaks. Romaan võiks ühtlasi olla XIX sajandi keskpaiga Tallinna turismijuht, kuna tugineb ka autori isiklikele, teose toimumisajast vaid veidi hilisematele mälestustele. Herbert Salu on maininud Zola eksperimentaalromaan mõju Vildele,¹⁶ ajaloolise romaani autorina mõjutas Vildet Honoré de Balzac, loomemetodit kujundas ajakirjanikutöö. Sotsiaalse romaani autorile oli oluline kujutatud olukorra kritiseerimine, suunaks parema tuleviku võimalus.¹⁷

Arvatavasti on siinkohal oluline, et Vilde on ka ise piiripealne. Tallinn on Vilde poisipõlve linn, ent sündinud on ta Lääne-Virumaal Simuna kihelkonnas Pudivere (*Poidifer*) mõisas ja lapsepõlve veetnud Muuga mõisas (*Munkenhof*), kus kirjaniku isa oli aidamees. Kümneaastaselt Tallinna kooli tulnud, elas Vilde oma tädi Mai Brunbergi peres: paar aastat vanemat tädipoega tunneme kirjanik Eduard Bornhöhena. Mõlemad õppisid Tallinna Saksa Kreiskoolis.¹⁸ Lotman on osutanud piirile kui tõlkemehha-

8 K. Brügge man n, R. Tuchtenhagen, Tallinna ajalugu. Tallinn, 2013, lk. 220.

9 Sealsamas, lk. 209—210.

10 E. Jansen, Eestlane muutumas ajas. Tallinn, 2007, lk. 381.

11 E. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 240.

12 K. Brügge man n, R. Tuchtenhagen, Tallinna ajalugu, lk. 217.

13 F. Tuulas, Eduard Vilde ajalooline triloogia. „Looming” 1946, nr. 10/11, lk. 1248.

14 L. von Pezold, Schattenrisse aus Revals Vergangenheit. Reval, 1898; G. Sprengfeld [Gotthard von Hansen], Meine Vaterstadt Reval vor 50 Jahren. Dorpat, 1877.

15 M. Jõgi, Sõjajärgne Tuulas. Rmt.: F. Tuulas, Kriitika IX. Kriitika X. Kogutud teosed 11. Tallinn, 2014, lk. 420.

16 H. Salu, Eduard Vilden historialliset romaanit. Helsingi, 1964, lk. 196.

17 T. Kirs, Mahtrad. Sugude, sotsiaalsete suhete ja koloniaalvägivalla kujutamine Eduard Vilde ajaloolise triloogia esimeses romaanis. „Keel ja Kirjandus” 2013, nr. 8/9, lk. 611.

18 L. Viitol, Eduard Vilde. Tallinn, 2012, lk. 19—20, 38.

nismile, mis „tõlgib välisteated semiosfääri sisekeelde ja vastupidi”: midagi mõlema maailma heast tundmisest ilmneb ikka ja jälle ka Vilde loomingus, „Anija mehed” on vaid üks näide sellest.

Linnakirjeldajana võiks euroopalikku intellektuaali Vildet¹⁹ võrrelda Charles Dickensiga: mõlemad suutsid lapsepõlvemaailma mõjukalt kirjanduses jäädvustada, ühendades koomilist realismi oma linna valusate ja absurdsete varjukülgede kujutamisega. Ent kui Dickens kirjutas ka oma hilisemas loomingus Londonist, mis kuulus pigem ta poiis- ja noorusaega, jäädes nõnda truuks minevikule, kirjeldas Vilde nii oma linna minevikku kui ka olevikku.

Romaani seotus Tallinna linnaruumiga: maa ja linna piir

„Anija meeste” neljas peatükk kirjeldab Mait Lutsu tulekut Tallinna/Revalisse, otsima õpipoisikohta saksa meistri juures. Ta seisab Lasnamäel suhkruvabriku kõrval ja kogu linn on ta jalge ees: „Õhtune päike kuldas veel merepinda Tallinna lahes, kui Mait Luts Lasnamäele jõudis. Alt orust sööstis üles linna sihvakad kirikutornid, tõstsid turja hallid tornidega kindlusemüürid, haljendasid noore rohelisega kaetud matsakad vallid ja ruskas kirju majaderäga — Toompea kõrgilt kaljurahnu otsas, all-linn nagu kummardades ja küürutades tema jalge ees.”²⁰ Veel ühel korral romaanis on linna piir just siin: Lasnamäe veerule aetakse Anija talupojad pärast peksu. Oma teekonda jätkates jõuab Mait kõigepealt Kadrioru lossialevisse Slabodkasse. Tema teel Tallinna põimuvad ja suhestuvad omavahel tervelt kolm üsnagi iseseisvat linna: eeslinn, Tallinna all-linn ning kogu maad valitsev Toompea. Mait „tõlgib end linna keelde” kõigepealt Slabodkas tuluut kuube selga tõmmates, seejärel juba linnavärvast sisse astudes.

„Aukartusega lähenes ta üle Vene turu Viru värvale. Paremalt ja pahelemaal pool vägevad kindlusevallid laiade sügavate kraavidega, mille põhjas rohendas paksu kõntsaga kaetud vesi, vallidel aga pikad mustad suurtükid, mille tumedad suud ähvardavalt laskeavauste vahelt välja sihtisid. Siin ja seal vahisoldatid, tikkudega püssid seljas. Vallide tagant ja kõrvalt kerkisid vanad keskaegsed kaitsemüürid ümarikkude tornide, laskeaukude ja rõdu-dega. Siis tuli raske, võlvitud värv, mis, kui vankrid läbi sõitsid, tumedalt kõmises.”²¹

Mait näib tunnetavat, et siseneb millessegi vallutamatusse; aimatav on tema enda tühisus linna kõrval, mida on kirjeldatud kui vägevat, laia, vana, sügavat, rasket, pikka, ähvardavat, kõrget, suurt. Linnavärv on filter, Lotmani seisukohalt oma eraldamine võõrast, adapteeriv ümbertöötamine sisenemise tarvis.²²

Värvast läbi, on Mait saksa keelt kõnelevas kaubalinnas, linna kolmest kihist teises. Kolmas või õieti esimene kiht, ülbe Toompea, jääb all-linnas tema silmapiirilt lausa välja.

19 E. J a n s e n, *Eestlane muutuvajas*, lk. 362.

20 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 48—49.

21 S e a l s a m a s, lk. 49.

22 J. L o t m a n, *Semiosfäärist*, lk. 15.

Franco Moretti on väitnud, et Balzaci Pariisis on kirjeldustel teisejärguline roll.²³ Vilde Tallinnas struktureerivad Mait Lutsu suhteid linlasena seisuslikud eristused, ühiskonnaklasside eraldusjoon, mida paiga topograafia omakorda rõhutab — linn on Lasnamäelt nähtav tõepoolest kolmeosalisena ja Viru väravast linna sisenedes nõnda ka kogetav. Väravad ja linnamüür eraldavad linna visuaalselt sellest, mis asub väljaspool. 1850. aastatel jäi Tallinna eeslinnade ja linnamüüri vahele veel ehituskeelu võõnd, mis tagas linnale ohutuse piiramisolukorras, kui poeetiliste nimede ja kergesti süttivate puitehitistega asumid — Köismäe, Kalaranna, Kivisilla, Pleekmäe, Härmapõllu jt. — tuli sõjaseisukorras likvideerida.²⁴ (Näiteks Kalamaja ja Köismäe lammutati 1854.) Linnavärvate ette kiviehitiste rajamine oli kaitsmiskaalutlustel keelatud.²⁵

Toompea, keskvoimu asukoht kaljuturjal, on omakorda eraldatud nii kaupmeeste ja käsitööliste linnast kui ka sellest, mis jääb linnavärvate taha.

XIX sajandil hakkasid eeslinnad uute töövõimaluste tõttu paisuma, tehaste ja vabrikute püstitamisega kerkisid sootuks uued linnaosad, need tihenesid ja laienesid puust tööliselamute arvel ning kaardusid agulite hobuserauana kesklinna ümber, mida 1870. aastast poolringina ümbritses ka raudtee. Selline ääremaa sai linna orgaaniliseks osaks Vilde romaanis kujutatud aastakümne ja selle kirjutamisaja vahelisel perioodil. Hoonestus muutus püsivamaks, see hägustas aeglaselt endisi seisuslikke piire. Siit pärinesid eesti soost elanikud, kes linnas enamust saavutades pääsesid lõpuks ka linnavalitsusse;²⁶ ühtlasi hakkas tasapisi kaduma seisuslik eristus, mida Mait Luts Lasnamäelt vaadates nägi, taandudes looduslikku eripära ära kasutatavaks linnamaastikuks.

Mait Lutsu ja Anija meeste linnatulek haarab kummatigi endasse ka osa XIX sajandi keskpaiga Eesti ajaloost. Kultuurilise ärkamise ja laulupidude alguse kõrval oli see nälja ja ikalduste periood, mis mõjutas eriti Eestimaa kubermangu idaosa,²⁷ seda kanti, kus Vilde oli lapsena Muuga mõisas elanud ja mille popside rasket elu ta oma ema juttude järgi mäletas.²⁸ Üks näljahädade tagajärgi oli talumeeste poolmässuline püüd saada võimudelt mingisugustki hüvitist või luba töö ja maa otsingul mujale asuda.²⁹ Teorendi abiteost 1858. aasta talurahvaseaduse vääritimõistmise tõttu keeldunud

23 F. Moretti, *Signs Taken for Wonders. On the Sociology of Literary Forms*. London, 2005, lk. 112.

24 D. Brun s, *Tallinn. Linnaehitus Eesti Vabariigi aastail 1918—1940*. Tallinn, 1998, lk. 10.

25 K. Br ü g g e m a n n, R. T u c h t e n h a g e n, *Tallinna ajalugu*, lk. 200.

26 S e a l s a m a s, lk. 221; E. J a n s e n, *Eestlane muutuvajas*, lk. 381.

27 K. L u s t, *Providing for the Hungry? Famine Relief in the Russian Baltic Province of Estland, 1867—9*. „*Social History*” 2015, nr. 40 /1, lk. 20.

28 K. M i h k l a, *Eduard Vilde elu ja looming*, Tallinn, 1972, lk. 200. *Teine samuti kahes ajas kaasamängiv kajastus Muuga-päevist Vilde loomingus on Väljaotsa Jaani maailm romaanis „Külmale maale”, mis seob kirjaniku lapsepõlveaja mälestused ja 1890. aastate rasked olud.*

29 K. L u s t, *Providing for the Hungry? Famine Relief in the Russian Baltic Province of Estland, 1867—9*, lk. 25—6.

Anija ja Kurisoo valdade talupojad tulid kubermanguvalitsusse mõisniku omavoli peale kaebama; Mait Luts aga tuli linna tööd otsima, mis hoiaks teda nutvast talupojaviletsusest, päästaks „ainult loomale kohasest elust”.³⁰

Matiias Lutzu lugu – ühe linlase kujunemine

„Anija mehed” on arenguromaan, uude keskkonda sattunud edasipüüdliku noore mehe katse elus ja linnamaastikul endale kohta leida. Mait Lutsu kui eestlase positsiooni linnas teevad juba eos huvitavaks mitu asjaolu: algusest peale on ta iseäralikult ambivalentne tegelane, pärinedes veidi deemonlikust perifeeriast linnavärava tagant. Ta elab keset kaupmeeste linna, tal on oma-moodi topeltidentiteet — ta vahetab nime, keelt ja seisust. Ühiskondlikku ja ruumilist tõusu — ka võimalust ise meistriks saada — krooniks abiellumine meister Wittelbachi tütre Bertaga. Noor mees on sündinud suhtest, mis ühiskonnakihte vastandava joonena jookseb läbi tollase Euroopa kirjanduse — näiteks inglise ja soome oma.³¹ Pöörates külarahva suhtumise pigem enda kasuks, saab Mait Luts õnneloosiga võrreldava võimaluse linna asuda, õppida ja oma annetele vastavat tööd leida. Ehkki pärisorjus oli kaotatud, jäi igasugune geograafiline liikuvus aastail enne passiseadust rangelt piiratuks ja oligi võimalik vaid lubadega.³²

Pärast linna sisenemist toimub Maiduga tõlkeprotsessi järgmine etapp. Mait peab end ühiskondlikuks tõusuks kohandama saksa keeleruumiga — Revali ametliku keelega — ja ka teda ennast tõlgitakse.

„Mait Luts on su nimi?” ütles Wittelbach seda [kubermanguvalitsuse tunnistust] lugedes. „Mait — kentsakas nimi! Muidugi talupoja nimi. Selle peame kohe ümber muutma... Kuidas peame oma uut õpipoissi hakkama hüüdma, lapsed?” keeras meister suu saksa keeles jälle oma perekonna poole.

„Matiias,” otsustas emand kähku ja kuivalt.

„Väga õige, Sanna, — Matiias olgu ta nimi.”

„Lühidalt — Mati,” andis vanem tütar Emiilie nõu.

„Hea küll, me hakkame sind Matiks kutsuma. Ega sul midagi selle vastu ole, poiss?”

Mait oli selle ümberristimisega päri.

„Ja ka su liignime võime natuke peenemaks teha,” ütles meister naeratades. „Luts — see on eesti sõna. Saksa antvärgil peab ka saksa liignimi olema... Mil viisil võiksim ta liignime natuke suursugustada?”

„See on väga kerge,” naeris noorem tütar Berta, kes poisi tunnistusse vahitis, „ta kirjutagu oma nimes „ts” asemel „tz” — ja sakslane ongi valmis!”³³

Ümberristimine on vajalik,³⁴ eesti päritolu linlase keelevahetust on

30 E. Vi l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 65.

31 Näiteks Thomas Hardy „D’Urberville’ide Tess” (1892) või Maila Talvio „Pimeänpiertin hävitys” (1901).

32 K. L u s t, *Providing for the Hungry? Famine Relief in the Russian Baltic Province of Estland, 1867—9*, lk. 20; I. T a l v e, *Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu, 2009, lk. 379.

33 *Esmatrükkides Mathias, Bertha, Emiilie*. E. Vi l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 53—54.

34 E. J a n s e n, *Eestlane muutuv asjas*, lk. 363.

romaanis ka selgitatud: „see, kes saksa keelt rääkis ja pisut kooliharidust oli saanud, ei võinud enam eestlane olla, sest eestlane tähendas talupoega, ja talupoeg ei mõistnud saksa keelt ning oli koolitamata”.³⁵ Tuglas on romaani nimetanud (linna) ümberrahvustamisveski kirjelduseks;³⁶ samamoodi vahe- tasid keelt venelased.³⁷

Maidu edulugu viib teda salakihluseni Berta Wittelbachiga. Säärane mesallianss, Vildegi lektüüri kuulunud tollase saksa ja baltisaksa selts- konnaromaani oluline teema,³⁸ olnuks märkimisväärne tõus ja piiriületus linnaruumis — ikkagi pool-orjast linnakodanikuks, linnas endas esialgu perifeersest staatusest meistriks, ja seejuures täiesti teadlikult: „Kas pidi ta siis siia seisma jääma, kuna redelil oli veel pulki, mis kõrgemale viisid?”³⁹

Leena Paju linnatulek

Romaanis on oluline roll füüsilisel ja seksuaalsel vägivallal. Vilde ja keha- lisis on Toomas Liivi järgi terve omaette teema,⁴⁰ nagu ka Vilde ja femi- nism.⁴¹ „Anija meestes” avab mõlemat märksõna Leena Paju lugu.

Leena tuleb põgenikuna linna jaanikuus 1858 ja leiab meister Wittel- bachi juures kaitset, peavarju ja tööd. Ta sobitub kergesti uude keskkonda. Mait kohtab neiu, kes on nüüd Toompeal teenija, sügisel Kadrioru pargis. Maatüdrukust, kes temalt Lasteaias Harjuvärava ees teed küsis, on saanud ehtne linlane: „Noorest daamist, kes temale praegu kergel, väledal sam- mul lähenes, ei võinud enam naljalt oletada, et ta kusagil popsihurtsikus oli lapsepõlve mööda saatnud ja senini alaliselt maal elanud, vaid see oli ilus, peen, parema kodanikuseltskonna neiu, kes talle väikese käe mustas, kitsas kindas vastu sirutas.”⁴²

Ometi on julge linlikkus ja kordaläinud piiriületus näiline. Leena lugu, teenija alistumine noorparunile ja tema lapse sünnitamine, on esiteks Maidu emaga juhtunu kordus; teisalt on see linna pahedele alistunud noore tüdruku saatuse kirjeldus. Kirjandusliku Helsingi uurija Lieven Ameel on osutanud, et sajandivahetuse Põhjamaade ärkava rahvustunde ja vohavate ühiskondlike pingete taustal sündinud kirjanduses oli selline kirjanduslik *topos* üha enam kasutusel kui vahend, mille abil esile tuua poliitilisi ning ühiskondlikke probleeme.⁴³ Leena võrgutaja parun Gotthard von Riesen- thal vaidlustab ülepea maatüdruku vajaduse linna minna, „sest linnas lähe-

35 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 56.

36 F. T u g l a s, *Eduard Vilde ajalooline triloogia*, lk. 1240.

37 K. B r ü g g e m a n n, R. T u c h t e n h a g e n, *Tallinna ajalugu*, lk. 231.

38 Vt.: L. L u k a s, *Baltisaksa kirjandusväli 1890—1918*. Tallinn, Tartu, 2006, lk. 260; J. U n d u s k, *Die Ehe als Utopie: Einführung in ein literarisches Motiv*. „Interlitteraria” 1998, nr. 3, lk. 220.

39 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 65—66. *Vilde on nimele saksapäramist naeruvääristanud romaanis „Kuhu päike ei paista” (1888).*

40 T. L i i v, *Vilde: eestlase keha avastaja*. „Sirp” 18. VIII 2006.

41 Näit.: L. V i i t o l, *Eduard Vilde*, lk. 122—123.

42 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 206.

43 L. A m e e l, *Helsinki in Early Twentieth-Century Literature. Urban Experiences in Finnish Prose Fiction 1890—1940*. Helsingi, 2014, lk. 120—132.

vad nad kergesti hukka.”⁴⁴ Mainimata ei saa jätta ka Leenaga juhtunu painajalikku mõju Maidule: kui Leena võiks paranedagi, siis Mait murdub.

Vene turg suvel 1858

Romaani pöördpunkt on samuti seotud linnaruumiga: see on Anija meeste peksmine Vene turul juulis 1858, stseen, mida on romaani retseptisioonis ette heidetud ka kui mittevajalikku.⁴⁵ Ühtpidi on see sündmus, mis kogu vaikset provintsilinna aluskivideni rabab. Teisalt on tegemist kõike muutva võtmesündmusega ka romaani peategelaste elus. Kui Matias Lutz näeb Leena Paju sidumas oma kasuisa Konna Jaagu purukspekstud selga, ärkab ta otsekui pikast unest, teadvustab oma kohta talupoegade seas ja võõrikut positsiooni linnas, aimab oma kuulumist neiu juurde, kelle „halastajaõe noore valkja pea ümber virvendab õrnalt, salaja sirbik kullakarva paistet”. — „Ka too noor tütarlaps teadis, mis on talupoja viletsus. Temagi on nende keeletute kannatajate seast võrsunud ja selle vägivalda all vingerdanud, mis kõikide peal lasus. [---] Mait Luts tundis, nad olid seltsimehed — see noor tüdruk, Konna Jaak ja tema ise...”⁴⁶

Sündmuse saatuslikkus Leena jaoks on pigem aimatav. Maidu ja Leena suhted mahuvad tervikuna peaaegu ainult ühte väga intensiivsesse aastaringi. Matias Lutz ja Leena Paju abielluvad sama aasta sügistalvel ning Leena laps sünnib aprillis 1859. Niisiis on tema kohtumine noorparun Riesenthaliga toimunud üsna varsti pärast Anija meeste peksmist Vene turul. Leena alistumise tagamaad jäävad lõpliku selgituseta: muidugi, võrgutamine on suuremal või vähemal määral vahekorda sundimine ähvarduste, meelituste, vangistamise ja alkoholiga, ja mingi roll on kainel kaalutlusel — Leena tahab pääseda maatöö orjusest — ning tunnetel: teades, et armastatud Mait on kihlatud, tahab ta jääda linna mehe lähedale. Ent meenutades Anija meeste peksmist ja Leenaga enne seda mõisas toimunut, võib oletada, et ta ohverdab oma keha ikkagi just linnamüüride varju pääsemiseks, priiusekirja nimel. Leena ei aima, et tal on juba olemas kubeneri luba linna jääda.

Peksustseen on murranguline kogu linna seisukohalt. Anija meeste hale rongkäik Toompealt all-linna näib haaravat ja ruumiliselt siduvat kogu linna: vangid tulevad trummide ja pasunate saatel Pikka tänavat pidi alla, üle Vana turu (Raekoja platsi), Viru tänavat mööda Vene turule; pärast peksu aetakse nad Lasnamäele linnapiiri taha. Ehkki all-linna protest on ühtne, ei suuda nad takistada seda, mida Vilde nimetab 1929. aasta trüki eessõnas kui episoodi, „millega aadel oma kõikvõimu ka kodanlusele keset kubermangu pealinna suvatses *ad oculos* demonstreerida”;⁴⁷ ja romaanis endas kui Toompea „junkrute” katset näidata linnakodanikele oma kõrgemat kultuuri.

„Tardunud rahu, halvatud vaikus on seni ringi ümber seisvas rahvamüü-

44 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 234.

45 Vt.: F. T u g l a s, *Eduard Vilde ajalooline triloogia*, lk. 1241.

46 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 139, 152.

47 E. V i l d e, *Artikleid ja kirju*, 1957, lk. 272.

ris valitsenud. Silmad, mis seda veremängu näevad, ei suuda nagu uskuda, mida nad näevad. See on viirastus, unenägu, silmamoondus; niisugust kole dust ja jälkust ei või ilmsi ette tulla.

Aga aegamööda tuleb elu sellesse tardunud, halvatud, kahvatanud ahas tusse. Sinised huuled tuksuvad, kinnipitsitatud kurkudest rabelevad hüü ded välja, päranaetud silmadest välguvad vihaleegid.

„See on tapmine!” möirgab korraga Konrad Huber, ja ta karjatus kos tab kaugele üle turu, üle rahvahulga, tungib ringis seisvate kohtumõistjate kõrvu, hoolimata plekkpillide mängust ja trummipõrinast.

„Seda ei tohiks keset linna sündida!” tõuseb rahva rüpest teine vihast kõmisev hääl kuuldavale.⁴⁸

Linn kogeb vägivalda, võimu esile kutsutud traumat kui kuritegu ini mese vastu ja linna vastu, siin saavad kõlapinna nii linna põline vabadus kui ka arusaam, et inimese kallal ei saa sellist mõrtsukatööd vähemalt vaba linna maal täide viia, seda maad niisuguste tegudega rüvetada.⁴⁹ All-linn ühineb protestis vaatamata võimalikule rahvuslikule kuuluvusele, häälled segunevad Vilde tekstis niigi sageli: meister Wittelbach on Maidule isa eest, Saksamaalt Reini äärest pärit sell Konrad Huber on tema südamesõ ber. See on solidaarsus, millel on juured nii ühiskonnaklassis kui ka ühises linlikus identiteedis.

Piiride murdmine

Tsentri ja perifeeria suhted on Lotmani sõnade järgi kord otseselt ruumi lised, kord abstraktse iseloomuga.⁵⁰ Vilde romaani(de)s oleks linna kõige selgem ruumiline perifeeria eeslinn, agul. Ent ta näitab ka Toompea kal jukindluse, selle maad valitseva ülimusliku klassi ääremaade olemasolu. Ruumiliselt kuuluvad nende hulka muidugi ka all-linn ja kogu Eestimaa kubermang; mõtteliselt on see kaljukindlus ise madala ääreala rollis.

Franco Moretti on väitnud, et linna kirjeldus kirjandusteoses annab edasi tähendusi: klassifitseerib ilusa ja inetu, kõrge ja madala, vana ja uue,⁵¹ linna eristab teistest paigakirjeldustest igakülgne intensiivne mobiilsus, kiire tõus või langus ühiskonnaredelil.⁵² Selline on ka Vilde Tallinn: kirjeldatud lin naruum on kogu aeg väga dünaamiline, seda peegeldab näiteks Mait Lutsu staatuse pidev muutumine ühiskonnas ja ruumis. Ent lisaks on Vilde lin nakujutus tavalisest kaugelt keerulisem: tavalise binaarse opositsiooni ase mel on tegemist triaadiga, milles hea ja kurja harjumuspärane ruumiline paigutus on pea peale pööratud (kõrge Toompea kurjuse pesana) ja mis on tulvil salapäraseid äärealasid, mõnda neist saab füüsiliselt kaardistada. Linna Euroopa äärealal on kujutatud keskusena, kus linnapiiride taga ei ela harjumuspäraselt metslased, vaid valitseb allasurutud õilsus.⁵³

48 E. V i l d e, *Kui Anija mehed Tallinnas käisid*, lk. 126–127.

49 S e a l s a m a s, lk. 128.

50 J. L o t m a n, *Semiosfäärist*, lk. 10, 12–13.

51 F. M o r e t t i, *Signs Taken for Wonders. On the Sociology of Literary Forms*. London, 2005, lk. 111.

52 S e a l s a m a s, lk. 120.

53 Vrd.: R. W i l l i a m s, *The Country and the City*. London, 1973.

Kui all-linn on aktiivses muutuste faasis, kontaktis muu maailmaga, siis Toompea kui linna keskus on jäik ja staatiline. Linnaruum põimub aktsepteeritud ühiskondliku hierarhiaga. Eestlased, kes romaanis ületavad piiri, läbivad värava all-linna ja Toompea vahel — Anija talupojad, Leena, Mait —, saavad selle eest alati füüsiliselt kannatada. Nii see halvim, mis Leena Pajuga juhtub, kui ka Mait Lutsu viimane piiriületus leiavad mõlemad aset ülal Toompeal, paigas, mis peaks ju olema selle linna pühamu. Peaaegu teostunud isatapu käigus murrab Mait oma viimased põhimõtted, olgu perekondlikud, seadustest tulenevad, eetilised: teada saanud Leena häbi põhjuse, valmistab ta ette rünnaku oma poolvenna tapmiseks Toompeale tema maja ees. Kättemaksuteekond ebaõnnestub, Maidu tinanupuga kepp tabab eksikombel vana parunit.

Kaardile kantuna suunduks Mait Lutsu elutee idast läände: Põhja-Harjumaalt Anija kandist Narva maanteed mööda linna, siis läbi all-linna Toompeale ja lõpuks Nigulistest Nunnavärava kaudu välja, surnuaiale Telliskoplis.

Kokkuvõte: linna äratamine

Linnaromaani „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” keskmes ei ole tavapäraselt ühiskondlikud suhted, vaid tegelased, kes moodustavad osa materiaalsest, topograafilisest linnast. Vilde romaani lõpp on traagiline, peategelane hukkub, maailm muutub tema jaoks vaid viimastes sonimistes. Ent piirikonfliktist perifeeria ja tsentri vahel hakkab siiski sündima uus linn. György Lukácsi järgi on ajaloolise romaani keskmes peategelane, kes seisab kahe vastanduva ühiskonnakihi vahel, tema tegevuse tulemusena kihid pörkuvad ja saab teoks keskne ajalooline konflikt.⁵⁴ Mait Luts, kes võiks õigupoolest kuuluda linna ükskõik millisesse ühiskondlikku kihti, on see tegelaskuju, kelle kaudu vastanduvate kihtide kokkupõrget edastatakse. Samas on ta juba ka modernistliku romaani tegelane omaenda tingimusliku konfliktisusega: linn sööb oma lapsed; modernist on eitaja, kes vastandab indiviidi ja ühiskonna.⁵⁵ Maidus leiab kehastuse üleminekuseisund, siirdumine maalt linna, romaani teemaks on isakaotus, autoriteedi kaotamise tunne.⁵⁶

XIX sajandi üheselt seletatav maailm oli romaani kirjutamise ajaks lõppenud, selle hinge kell on sisse kirjutatud pool sajandit varasemat aega kirjeldavasse romaanis.⁵⁷ 1929. aastal, kui romaan „Kogutud teoste” XXII köitena ilmus, kirjutas Vilde eessõnas: „Olevikku ei tohtinud paljastada, pidi siis katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua — õigemini kohendada ja korraldada — rõhutud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see

54 G. L u k á c s, *The Historical Novel*. London, 1983, lk. 36.

55 T. H e n n o s t e, *Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal*. 2. loeng. *Modernistliku kirjanduse põhitunnused*. „Vikerkaar” 1993, nr. 11, lk. 64.

56 T. H e n n o s t e, *Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal*. 3. loeng. *Modernismi neli tulemist*. „Vikerkaar” 1993, nr. 12, lk. 69—70.

57 T. H e n n o s t e, *Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal*. 2. loeng, lk. 64.

ammu iganenud süsteem kurja ja kurba oli soetanud.”⁵⁸ Äratades linna ajalugu kehamälu kaudu ja luues romaanis omalaadse kahetise linnamaastiku, kutsus autor — tsensuuri vastu ju eksimata — muutma kirjutamise ajal valitsevat olukorda,⁵⁹ suunas oma romaani selle võimu vastu, mis käsitles ühiskonna teatud kihte vägivaldiga objektina.

Romaan ilmus „Teatajas” siis, kui toimus eestlaste võitlus linnavalitsusse pääsemise nimel. Rahvas oodanud ajalehe trükisooje külgi; Marta Sillaots on 1915. aastal Vilde juubelikõnes meenutanud: „Kibedaid valu- ja vihapisaraid kiskus omal ajal „Mahtsa sõda” ja „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” hingepõhjast; mõttelaadi ja ilmavaate määrajateks said need jutustajad meile, kes tol ajal juhtusid just kujunemise eas olema.”⁶⁰ Linnavalitsuses said eestlased enamuse aastal 1904, üks aasta pärast „Anija meeste” ilmumist, esimene eestlasest linnapea Tallinnas, Voldemar Lender, valiti 1906.

Tallinn, mis Vilde tekstist võrsub, on mitmerahvuseline, ent rahvusriiki ehitav linn. Romaan toetas eesti linna mõtet, mis rahvusliku ärkamise maa-rahva-ideoloogias ei olnud kõlanud; samuti 1905. aasta revolutsiooni, ja nagu Tuglas on kirjutanud, ka Vabadussõja ideestikku.⁶¹ Rahvusidee on peidetud linlikku hübiidsusesse, mis avaldub näiteks Maidu sunnitud nimemuutuses. Rahvusküsimuse suurem esiletõus Eestis paigutatakse ilma sõja algusaastatesse, mil see võimendus ja andis uue julguse autonoomia nõutamiseks.⁶² Ent Vilde puhul võib Franco Moretti toel tõmmata ühe paralleeli ka Jane Austeni loominguga. Rahvusriigi mõistmiseks vajatakse sümboolset vormi; seda pakkusid Austeni romaanid Inglismaal.⁶³ Midagi samalaadset teeb Vilde, kui ta kirjutab romaani sisse talupojamineviku ja selle, mida riigi loomiseks on sümboolselt vaja — pealinna.

Vilde lugemine Lotmanist lähtudes näitab, et XIX sajandi modernne elutunnetus ei pidanud tingimata puhkema ainult suurlinnades ja levima sealt mujale; samamoodi võis see alguse saada eeslinna puitmajast või kodanlase elutoast. Vilde romaani Tallinn on juba modernne kirjanduslik linn: mineviku kujutusele sekundeerib kaasaegne linn, magnet, mis ühtlasi kutsub kõiki võrdsete linlastena oma linna eest seisma. „Anija meestes” on linna ja välismaailma kõrval aineks suuresti juba ka tegelase siseilm — nagu modernistlikus romaanis.⁶⁴ Ja veel mõned märksõnad: Vilde Tallinn on unenäolinn (kord unistuste, siis aga painajate linn) ja armastuse linn (see sõna kordub romaanis sageli).

58 E. V i l d e, *Artikleid ja kirju*, lk. 271.

59 Vt. ka: L. A m e e l, *Helsinki in Early Twentieth-Century Literature*, lk. 70.

60 M. S i l l a o t s, *Kirgja kavalus*. Tartu, 2012, lk. 138.

61 F. T u g l a s, *Eduard Wilde. Kirjaniku kuuekümnenda sünnipäeva puhul. „Looming” 1925, nr. 3, lk. 217; F. T u g l a s, Eduard Vilde. Tema 80-nda sünnipäeva puhul*, lk. 282.

62 J. K i v i m ä e, *Kultuuriline pööre ja sõda. Rmt: Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Teesivihik*, Tallinn, 2015, lk 7.

63 F. M o r e t t i, *Atlas of the European novel, 1800—1900*. London, New York, 1999, lk 20.

64 Vt.: T. H e n n o s t e, *Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 2. loeng*, lk. 63.